UGC Approved Journal
Research Link

Since March 2002

An International, Registered & Refereed Monthly Journal : **Music**
Research Link - 168, Vol - XVII (1), March - 2018, Page No. 130-132
ISSN - 0973-1628 ■ RNI - MPHIN-2002-7041 ■ Impact Factor - 2015 - 2.782

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਂਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ (ਦੋਹਾਂ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਅਪਾਹਜ) ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹਿਕਮਤ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਉਥੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦਿਆਲੂ, ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਲੋਕ ਸੇਵਕ, ਪੰਥ ਦਰਦੀ, ਪੰਥਕ ਕਵੀ, ਕਥਾਵਾਚਕ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਗਏ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਗੂੜ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨੈਆਪਨੇ ਆਦੀ ਉਪਰੰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੁਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜਿਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਅਵਾ ਉਠਾਈ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਂਹੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 'ਭੁਮੇਲੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਭਾਂਵੇ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਾਹਜ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਸਾਰ ਲਈ ਵਡਮੁੱਲੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕੁਟੀਆ ਭੁਮੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਪੁਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ, ਉਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵੈਸਟ ਬ੍ਰਾਮਵਿਚ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੜ੍ਹ ਲਾਇਆ। ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦਿਆਲੂ, ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲੇ , ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਧਨੀ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਗਏ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਗੂੜ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀ ਅਤੇ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਲੱਗਭਗ 1920 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਕਿਰਪੀ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਹਰੀਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਸਾਧੂਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹਨ। ——ਆਪ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੋਲੀਉ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਦੋਬਾਰਾ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਸਾਹਨੀ ਨੇੜੇ ਫਗਵਾੜਾ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ।[1] 'ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ ਨੇ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1921[×] ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀਸਾਧੂਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ : ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਸਾਹਨੀ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਨੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕਿਆ। ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਵੀਂ ਡਰੋਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਪੂਰਨ ਦਾਸ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ : ਪਿੰਡ ਸਾਹਨੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਭੁਮੇਲੀ ਪਿੰਡ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਇਕ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੋਲੀਉ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਲਾਜ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਭੁਮੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਡੇਰੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਐਸੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਭੁਮੇਲੀ, ਜਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਇਲਾਜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅੰਦਰਲੇ ਅਨੰਦ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕਰੀਬ 32 ਸਾਲ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।''(2)

ਹਿਕਮਤ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਹਿਕਤਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀਆਂ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਅਖੀਰ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਡੇਰੇ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਅਤੇ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਢੱਕੀ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਾਲਾ ਨੇਮ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਚੱਕੀ ਪੀਸ ਕੇ ਆਟਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਛਕਾਉਣਾ।''(3)

ਪੰਥ ਦਰਦੀ, ਪੰਥਕ ਕਵੀ, ਕਥਾਵਾਚਕ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਮੋਰਚਿਆਂ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਜੇਲ ਵੀ ਗਏ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਇਕ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜੇਲ ਗਏ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਜੀ ਕਣਕ ਦੇ ਟਰੱਕ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਭੋਲੀਆਂ ਭਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਥਕ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਵੀ। ਪੰਥਕ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਮ ਹੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ਲੜਨਾ ਅਤੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।''(4)

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪੰਥਕ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਫ਼ਲ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਵੱਡੇ -ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਥਾਵਾਚਕ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਸਿਧੀਆਂ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਡੁਮੇਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਬਹੁਤ ਗੱਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਇਕ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆ ਟਰਾਈ ਸਾਇਕਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਹੀ ਆਸ ਪਾਸ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਾ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਹੀ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵੀ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।''(5)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਡੁਮੇਲੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਆਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਇਥੇ ਟਿਕ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਡੁਮੇਲੀ ਮੁੜ ਗਏ । ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੋਰ ਪਾਉਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ 1973 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਏ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਇਥੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਫੈਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ। ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1978 ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਭਿੰਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।———1979 ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ' ਰੱਖਿਆ। ਇਥੇ ਦੋ ਵੇਲੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਰੌਣਕਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।'(6)

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਸ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1985 ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੀ.ਸੀ ਕੈਲਗਿਰੀ ਐਡਮਿੰਟਨ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ, ਗਿਆਨੀ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਨ। ਫਿਰ ਸ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਸਿਡਨੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਖਿਚੇ ਹੋਏ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਇਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ, ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਧਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਉ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਪਧਾਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਏ।''(7)

ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਘੀ ਗੋਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂਵਾਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਉਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਵੀ ਹੋਈਆਂ।ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਾਕਿ-ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ, ਉਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ੋਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧਸਰ ਸਿਹੋੜਾ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲੇ ਐਸੇ ਕਰਮਜੋਗੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹਿਤ ਦੁਆਬਾ, ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ

ਗੁਰੂਘਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਡੁਮੇਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਦਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ।''[8]

ਮਦਦਗਾਰ-ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜਿਥੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਡੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸਾਖਿਆਕਾਰ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਰਾਂਹੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ, 'ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋੜਵੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਖੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਨਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪੈਸਾ ਆਈ ਜਾਂਦਾ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਪੈਸਾ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੇ।'[9] ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਵੀ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਸਵਰਗਵਾਸ : ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਗਭਗ 32 ਸਾਲ ਡੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 32 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇ ਕਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲੜ੍ਹ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਠੀਕ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਜੁਆਬ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਚੋਲਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਭਾਈ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਨਦੀਕੀ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ) ਅਨੁਸਾਰ, '8 ਮਾਰਚ 1990 ਨੂੰ ਤੜਕਸਾਰ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਗਵਾੜੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਵਗਰਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਡੁਮੇਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਡਾ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿਝਰ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ਦੀ ਵਿਲੇ ਡੁਮੇਲੀ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰਾ ਖੁਰਦ' ਵਿਚ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 25 ਮਾਰਚ 1990.[xx] ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਪਾਹਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ, ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਹਿਕਮਤ ਸਬੰਧੀ ਸਿਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਥਕ ਮੋਰਚਿਆਂ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ'ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਧਨੀ, ਸੱਚੇ ਸੇਵਾਦਾਰ, ਮਦਦਗਾਰ, ਸਫਲ ਕਥਾਕਾਰ, ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸਨਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਗੀ, ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੁਮੇਲੀ ਦੀ ਇਹ ਟਕਸਾਲ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

(1) ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀ ਤੇ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੁਮੇਲੀ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 23-24.

x ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀ ਅਤੇ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ ਨੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1921 ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਵੀ ਡੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1921 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) *ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ: ਸਾਧ ਕੀ ਸੋਭਾ ਸਦਾ ਬੇਅੰਤ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 40.*

(3) *ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ: ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋਈ ਸੰਤੁ ਦਿਖਾਇਆ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 50.*

(4) *ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ: ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਥਕ ਚੇਤਨਾ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 63-64.*

(5) *ਭਾਈ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਡੁਮੇਲੀ (ਨਦੀਕੀ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸਾਖਿਆਕਾਰ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ, ਮਿਤੀ 10.09.2015, ਡੁਮੇਲੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ).*

(6) *ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖਲ: ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋਈ ਸੰਤੁ ਦਿਖਾਇਆ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 50-51.*

(7) *ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀ: ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਵਿਰਲਾ ਆਇਆ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 107-108.*

(8) *ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧਸਰ ਸਿਹੋੜਾ: ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ, ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ, 2012, ਪੰਨਾ 9.*

(9) *ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਗਿਰਦ ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸਾਖਿਆਕਾਰ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ, ਮਿਤੀ 16.08.2015, ਡੁਮੇਲੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ).*

xx 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫਵਿਲੇ ਡੁਮੇਲੀ ਐਂਡ ਲੁਟੇਰਾ ਖੁਰਦ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿਜਰ ਨੇ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ 25 ਮਾਰਚ 1990 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ''ਸੰਤਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ'' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ 8 ਮਾਰਚ 1990 ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਵੀ ਡੁਮੇਲੀ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਖਿਆਕਾਰ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਰਾਂਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮਾਂ 8 ਮਾਰਚ 1990 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

❁❁

UGC Approved Journal
Research Link

Since March 2002

An International, Registered & Refereed Monthly Journal : **Music**
Research Link - 168, Vol - XVII (1), March - 2018, Page No. 133-135
ISSN - 0973-1628 ■ RNI - MPHIN-2002-7041 ■ Impact Factor - 2015 - 2.782

ब्रिटिशों के आगमन पश्चात् संगीत की दशा

प्रस्तुत शोधपत्र में ब्रिटिशों के आगमन के पश्चात् संगीत की दशा का अध्ययन किया गया है। डॉ.मृदुला पुरी ने 'संगीत मीमांसा' में लिखा है कि ''ब्रिटिश काल में शास्त्रीय संगीत की दशा दयनीय थी। संगीत अपने आध्यात्मिक रुप को छोड़कर केवल मनोरंजन का साधन ही रह गया था। घरानेदार संगीतकारों ने संगीत की शिक्षा घरानों तक ही सीमित रखनी चाही। ऐसी स्थिति में आम जनता शास्त्रीय संगीत सीखने-सुनने से वंचित रह जाती थी। आम जनता बड़ी-भीड़ के साथ शास्त्रीय संगीत नहीं सुन पाती थी।'' डॉ.उमेश जोशी के विचार हैं कि घरानेदार प्रणाली का ब्रिटिश काल में सशक्त होना शास्त्रीय संगीत के लिए एक अभिशाप है। उन्होंने इस प्रणाली को एक निकृष्ट प्रथा माना है। अंग्रेजों ने भारतीय संगीत के विकास की ओर तनिक भी ध्यान नहीं दिया, अपितु वे अपने अद्वितीय संगीत ज्ञान को प्रच्छन्न रखते थे।

डॉ.शिल्पी श्रीवास्तव

आर्यों के पश्चात् ग्रीक, बेक्येरियम, सिथिनियस, पीर्थियन्स, मंगोल, पारसी और अन्य कई जातियाँ भारत आकर बस गयीं। भारतीय संस्कृति में समावेश की शक्ति के कारण विदेशी संस्कृतियाँ भी इसमें घुल मिल गयीं तो उनकी छाया भी इस पर पड़ीं।''[1] 17वीं शताब्दी में व्यापार करने के उद्देश्य से यूरोप के अनेक देश फ्रांसीसी एवं अंग्रेज भारत आये। अंग्रेजों के आगमन का भारत की सामाजिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक जीवन शैली पर अप्रत्यक्ष रूप से प्रभाव पड़ा। अंग्रेजों के प्रभाव के कारण भारत में नये क्रान्तिकारी परिवर्तन होने आरम्भ हो गए, जो कि उनकी कूटनीतिज्ञता का परिणाम थी।

"The British rulers, who could neither understand nor appreciate our highly evolved arts of music and dance, looked down with disdain on these great arts because of their ignorance."[2]

ब्रिटिश शासकों का यह विचार था कि लोगों के मरने से राष्ट्र नहीं मरता अपितु संस्कृति के विकृत होने से राष्ट्र नष्ट हो जाता है। अतः उन्होंने शास्त्रों का सहारा न लेकर कूटनीति का सहारा लिया। अंग्रेज भारतीयों के संशक थे क्योंकि वह विभिन्न संस्कृतियों को आत्मसात कर चुके थे। अंग्रेजों का निरन्तर यह प्रयास था कि भारतीयों को अपने ही धर्म से वितृष्णा उत्पन्न हो जाए, इस हेतु उन्होंने भारतीय वैदिक साहित्य को विकृतकर भारतीयों के मन में अनेक शंकायें उत्पन्न कर दी।

इस सम्बन्ध में निम्न कथन उल्लेखनीय है : ''आधुनिक युग का सूत्रपात 17वीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध से माना जा सकता है। इस युग में भारतीय समाज तथा राजनीति संक्रान्ति काल से गुजर रही थीं। पश्चिम की उपनिवेशवादी शक्तियाँ भारत में पैर जमा रही थीं और यहाँ की रियासतें छोटे–छोटे टुकड़ों में विभाजित हो रही थीं। मुगल साम्राज्य का पतन हो गया था। मराठे, सिख, जाट आदि क्षेत्रीय जातियाँ विकसित हो रही थी। ब्रिटिश औपनिवेशक साम्राज्यवादी शक्तियों ने इसका पूरा लाभ उठाया और वे भारत की राजनीति को नियंत्रित करने लगे। अंग्रेजों का उद्देश्य भारतीय संस्कृति तथा कलाओं को नष्ट करना था।''[3]

उपरोक्त वर्णन इस बात की पुष्टि करता है कि भारतीय संस्कृति के लिये यह स्थिति अत्यधिक शोचनीय हो गयी थी कि अंग्रेजी सत्ता के समय संगीतकारों को उपेक्षा का सामना करना पड़ा। उत्तर और मध्यकाल की तत्कालीन रियासतों के बहुत से ऐसे शासक एवं पश्चिमी क्षेत्र के कुछ राजाओं ने संगीत को निरन्तर संरक्षण प्रदान किया जोकि अँधेरे में जलते हुए चिराग के समान थी। अन्यथा अज्ञानी एवं आर्थिक रूप से पिछड़े लोगों के कारण संगीत पूर्णतया नष्ट हो जाता। ब्रिटिशर्स ने भारतीय संस्कृति एवं कलात्मक पक्ष को कभी भी प्रोत्साहित नहीं किया। वे भारतीय संगीत के कला एवं भाव पक्ष को समझने में किसी भी प्रकार की रूचि नहीं दिखाते थे।

"From 1835 English language became the language of diplomacy of higher government business and of the higher courts of law, the people were subjected to western influence."[4]

अतः हम यह कह सकते हैं कि अंग्रेजों के आगमन के पश्चात् बादशाहत धीरे–धीरे समाप्त होने लगी। रियासतों पर पाश्चात्य सभ्यता का प्रभाव पड़ने के कारण राजा लोग भी संगीत के प्रति निष्क्रिय प्रतीत होने लगे। राजाओं ने संगीतज्ञों को राज्याश्रय देना कम कर दिया। अंग्रेजों का अनुकरण करने वाले समाज के प्रतिष्ठित लोगों ने संगीत एवं संगीतज्ञों का तिरस्कार कर दिया अतएव संगीत निकृष्ट श्रेणी के व्यवसायियों के हाथ पहुँच गया। अतः यह कहा जा सकता है कि विदेशी सभ्यता का आकर्षण शासकों एवं भारतीय समाज पर बढ़ने लगा।

संगीत विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद (उत्तरप्रदेश)

अंग्रेजों द्वारा सामुदायिक शिक्षा को प्रोत्साहन :

यद्यपि अंग्रेजों के आगमन के पश्चात् शिक्षा की दृष्टि से संगीत विषय को उचित प्रोत्साहन न मिला, किन्तु उन्होंने 'सामुदायिक शिक्षा' को अर्थात् 'सभी को शिक्षा का अधिकार' उद्देश्य को अग्रक्रम किया। अंग्रेजों ने प्राथमिक, माध्यमिक एवं उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के अतिरिक्त महाविद्यालयों की स्थापना करके शिक्षा पद्धति को एक स्थिर एवं व्यवस्थित रूप दिया। इनके द्वारा शिक्षा के विभिन्न क्षेत्रों में सुधार हुए जैसे–इंजीनियरिंग व मेडिकल कॉलेज खुले। इससे वैज्ञानिक प्रगति को प्रोत्साहन मिला। इसके अतिरिक्त परीक्षाओं की व्यवस्था द्वारा विद्यार्थियों की बौद्धिक परिपक्वता का मूल्यांकन किया। जनसाधारण को शिक्षा के प्रति आकृष्ट करने हेतु छात्रवृत्तियों एवं अनुदान आदि का प्रबन्ध किया। स्त्रियों की शिक्षा एवं व्यावसायिक शिक्षा को भी प्रोत्साहन मिला।

इस सम्बन्ध में निम्न विवेचन उपरोक्त वर्णन को प्रमाणित करते हैं :

''सन् 1899 में लार्ड कर्जन गवर्नर जनरल के रूप में भारत आए। सन् 1902 ई0 में नई शिक्षा नीति पर एक प्रस्ताव पारित किया गया और 'भारतीय विश्वविद्यालय अनुदान आयोग' की स्थापना की गयी, जिसके अन्तर्गत माध्यमिक विद्यालयों में शिक्षा की गुणवत्ता पर बल दिया गया तथा सामान्य शिक्षा के साथ कला शिक्षा को भी महत्त्व दिया गया।''(5)

सन् 1902 तक भारत में 42 महाविद्यालय का कार्य भारतीय प्रबंधन एवं 36 महाविद्यालयों का कार्य मिशनरियों के संचालन में सम्पन्न हो रहा था। शिक्षा के सन्दर्भ में यदि संगीत विषय का वर्णन करें तो सन् 1929 में सरकार ने शिक्षा में संगीत के महत्त्व को स्वीकार किया।

पं0 जवाहर लाल नेहरू के अनुसार, ''अंग्रेजों के कुछ महत्त्वपूर्ण प्रयासों से भारत में अंग्रेजी शिक्षा एवं संस्कृति के क्षेत्र में यह कला संक्रान्ति का काल कहा जा सकता है। कारण यह है कि पाश्चात्य संस्कृति के प्रचार से पूर्व भारत की संस्कृति में पाश्चात्य शब्द जोड़ने वाले हिन्दू मुस्लिम यूरोपीय संस्कृति के अग्रदूत राजा राम मोहन राय थे। इन्होंने सन् 1828ई0 में ब्रह्म समाज की स्थापना की, जिसमें शास्त्रीय संगीत परम्परा से प्रार्थना प्रस्तुत करने का विशेष महत्त्व था।''(6)

पं0 जवाहर लाल नेहरू के विचारों से यह स्पष्ट होता है कि अंग्रेजों के साथ–साथ कुछ भारतीय प्रतिनिधियों ने भी शिक्षा के विभिन्न क्षेत्रों में कुछ विकास कार्य भी किये। सन् 1929 में सरकार ने शिक्षा में जो संगीत के महत्त्व को भी स्वीकार किया। इसका सुझाव प्राथमिक एवं माध्यमिक शिक्षा–समिति ने दिया था। परिणामस्वरूप प्राथमिक विद्यालयों के प्रथम तीन वर्षों में संगीत को ऐच्छिक विषय के रूप में शामिल कर लिया गया। इस विषय पर होने वाले आर्थिक व्यय का दायित्व विद्यालय का ही होता था।

अंग्रेजों में कुछ प्रसिद्ध विद्वानों जैसे– सर विलियम जोन्स, केप्टन एन0ए0 विलियर्ड, मिस्टर विलियम सी0 स्टेफॉर्ट, मिस्टर क्लीमैंट, मिस्टर एलेन डेनेल्यू, मिस्टर एफ0 फॉक्स आदि ने भारतीय शास्त्रीय संगीत का गहन अध्ययन किया। जिसके प्रभाव से संगीत विषय की श्रेष्ठतम पुस्तकों की रचना अंग्रेजी भाषा में की। परिणामस्वरूप शिक्षित वर्ग संगीत विषय को अच्छी दृष्टि से देखने लगे।

निम्न कथन उपरोक्त वर्णन को प्रमाणित करते हैं–

''ब्रिटिश शासन काल विभिन्न प्रकार से राजनैतिक एवं सांस्कृतिक पुनर्जागरण के क्षेत्र में संगीत एक महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है। इस युग में संगीत के कलापक्ष से शास्त्रपक्ष का प्रचार–प्रसार एवं समालोचना का कार्य मुगल काल से कहीं अधिक हुआ। विज्ञान के अविष्कारों के कारण संगीत पद्धति एवं शैली में परिवर्तन हुए।''(7)

1947 तक संगीत विषय को अनेक व्यवसायी विषयों के साथ एस0एस0सी0 की परीक्षा में भी सम्मिलित किया गया। किन्तु फिर भी संगीत विषय को एक सुनियोजित शिक्षण के रूप में शामिल नहीं किया गया। संगीत विषय का कोई निश्चित पाठ्यक्रम भी शिक्षा विभाग की ओर से प्रस्तावित नहीं किया गया।

अतः हम यह कह सकते है कि कुछ महत्त्वपूर्ण अंग्रेज विद्वानों के अतिरिक्त अंग्रेजों ने संगीत विषय की शिक्षा हेतु कोई विशेष प्रयास नहीं किए। अपितु इन्होंने मानविकीय विज्ञान एवं अन्य तकनीकी विषयों से सम्बन्धित विकास कार्य किए।

घराने की प्रवृत्ति को प्रोत्साहन :

राजपूत काल में ही घराने की परम्परा का यद्यपि जन्म हो चुका था जोकि ब्रिटिशों के आगमन के पश्चात् सशक्त रूप धारण कर लिया। भारत में अंग्रेजों के आगमन के पश्चात् मुगलकाल के राजदरबारों का विघटन हो गया एवं छोटी–छोटी रियासतों का आविर्भाव होने लगा।

इस सम्बन्ध में निम्न कथन उल्लेखनीय हैं– ''18वीं शताब्दी का उत्तरार्द्ध भारतीय इतिहास के सबसे वैभवशाली कालों में गिना जाता है। इसी कालावधि में 1850 से 1900 तक भारत के क्षितिज पर ऐसे बहुत से व्यक्ति उभरे, जिन्होंने हमारे राष्ट्रीय जीवन की सभी दिशाओं में प्राण फूँकने की कोशिश की। संगीत की स्थिति को बदलने के लिए पुनरूत्थान तथा सुधार की भावना की आवश्यकता थी। जब संगीत एक कल्पना शून्य तथा अशिक्षित वर्ग के हाथों में गिर चुका था और यह सम्पन्न वर्ग के एक सीमित समूह का हल्के ढंग के मनोरंजन का साध्य मात्र रह गया था।''(8)

मुसलमान एवं हिन्दू शासक अंग्रेजों के निर्देशानुसार एक कठपुतली मात्र रहे गये। ऐसी परिस्थिति में कुछ संगीतज्ञ राजदरबारों के स्थान पर रियासतों में नियुक्त हो गये एवं कुछ संगीतज्ञ स्वतंत्र रूप से संगीत साधना में लीन रहने लगे। इन संगीतज्ञों ने अपने संगीत को अंग्रेजी सभ्यता मुस्लिम सभ्यता व हिन्दू सभ्यता के पारस्परिक टकराव के कारण सीमित कर लिया था। ये संगीत शिक्षा केवल अपने पुत्रों एवं सगे–सम्बन्धियों को ही प्रदान करते थे। इन संगीतज्ञों की विशिष्ट साधना एवं प्रतिस्पर्द्धा से जो विशिष्ट कौशल निर्मित हुआ वही इनके गायन एवं वादन का वैशिष्ट्य बन गया। यही गायन शैली तत्कालीन कलाकारों की पहचान बन गयी।

पश्चिमी संस्कृति की चमक दमक के कारण राजाओं ने भी संगीत एवं संगीतज्ञों को प्रोत्साहन देना कम कर दिया। यद्यपि दूसरी ओर ग्वालियर, रामपुर, बड़ौदा व अवध जैसे राज्यों के संगीतज्ञ वहाँ के शासकों से सम्मान पाते थे। इन राज्यों के शासकों का संगीत के प्रति विशेष लगाव विकसित हो चुका था। इस सम्बन्ध में निम्न कथन दृष्टिगोचर है –

''ब्रिटिश काल में शास्त्रीय संगीत की दशा दयनीय थी। संगीत अपने आध्यात्मिक रूप को छोड़कर केवल मनोरंजन का साधन ही

रह गया था। घरानेदार संगीतकारों ने संगीत की शिक्षा घरानों तक ही सीमित रखनी चाही। ऐसी स्थिति में आम जनता शास्त्रीय संगीत सीखने सुनने से वंचित रह जाती थी। आम जनता बड़ी–भीड़ के साथ शास्त्रीय संगीत नहीं सुन पाती थी।''[9]

डॉ0 उमेश जोशी के विचार हैं कि, घरानेदार प्रणाली का ब्रिटिश काल में सशक्त होना शास्त्रीय संगीत के लिए एक अभिशाप है। उन्होंने इस प्रणाली को एक निकृष्ट प्रथा मानी। अंग्रेजों ने भारतीय संगीत के विकास की ओर तनिक भी ध्यान नहीं दिया, अपितु वे अपने अद्वितीय संगीत ज्ञान को प्रच्छन्न रखते थे। इस सम्बन्ध में ''डॉ0 उमेश जोशी'' के विचार उल्लेखनीय हैं–

''ब्रिटिश का भारतीय संगीत के सबसे बड़ा अभिशाप घराने हैं, जो संगीतज्ञ इन घरानों में जन्म लेते हैं अथवा उसके दायरों में रहते हैं उनकी बुद्धि इतनी संकुचित हो जाती है कि वे सामूहिक रूप से कोई भी विकास कार्य नहीं कर पाते। वे प्रत्येक कार्य में अपना व्यक्तिगत लाभ देखते हैं। इसके लिए कला का मूल्य सिर्फ व्यावसायिक ही है। यह लोग कला को गहराई एवं सौन्दर्यात्मक दृष्टिकोण से कभी नहीं देख पाते।''[10]

भारतीय संगीत की प्रशंसा करते हुये 'पं0 रविशंकर' के विचार थे– ***"I know our music had something very strong to give the western listener, because it is very much alive. Because of oral traditions Indians music has not lost the spiritual quality by contrast western music has gradually lost its spiritual roots."***[11]

अतएव यह स्पष्टतः कहा जा सकता है कि अंग्रेजों के शासनकाल में भारतीय संगीत को कुछ लाभ हुआ एवं कुछ हानि भी हुयी। वस्तुतः वर्तमान समय में भी अंग्रेज हमारे मन मस्तिष्क में एक पाश्चात्य विचारों के रूप में शासन कर रहे हैं जिससे हम भारतीय संस्कृति को भूलकर पाश्चात्य संस्कृति में विलीन होते जा रहे हैं। वस्तुतः इस काल में बहुत से भारतीय विद्वानों ने जैसे मुहम्मद रजा, प्रताप सिंह, सुरेन्द्र मोहन टैगोर आदि बहुत से संगीत विद्वान हैं, जिन्होंने संगीत शिक्षा क्षेत्र को अपने रचनात्मक कार्यों से प्रभावित किया।

संदर्भ **:**

(1) पुरी, डॉ. मृदुला : संगीत मीमांसा, पृ. 303.

(2) *The Hindu, 19.09.97*

(3) *सचदेव, डॉ. रेनू : धार्मिक परम्परायें एवं हिन्दुस्तानी संगीत, पृ. 30.*

(4) *पुरी, डॉ. मृदुला : संगीत मीमांसा, पृ. 305.*

(5) *सिंह, डॉ. राधिका : भारतीय संगीत में मीडिया और संस्थानों का योगदान, पृ. 26.*

(6) *सिंह, डॉ. राधिका : भारतीय संगीत में मीडिया और संस्थानों का योगदान, पृ. 25.*

(7) *शर्मा, डॉ. अमिता : शास्त्रीय संगीत का विकास, पृ. 38.*

(8) *रानी, डॉ. भावना : शास्त्रीय संगीत की लोकप्रियता में सांगीतिक संस्थाओं का महत्त्व, पृ. 32.*

(9) *पुरी, डॉ. मृदुला : संगीत मीमांसा, पृ. 366*

(10) *जोशी, डॉ. उमेश : भारतीय संगीत का इतिहास, पृ. 384.*

(11) *पुरी, डॉ. मृदुला : संगीत मीमांसा, पृ. 319.*

❁❁

UGC - APPROVED - JOURNAL

UGC Journal Details

Name of the Journal :	Research Link
ISSN Number :	09731628
e-ISSN Number :	
Source:	UNIV
Subject:	Accounting;Anthropology;Business and International Management;Economics, Econometrics and Finance(all);Education;Environmental Science(all);Finance;Geography, Planning and Development;Law;Political Science a;Social Sciences(all)
Publisher:	Research Link
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Arts & Humanities;Multidisciplinary;Social Science

Print

शोध-पत्र भेजने संबंधी नियम

(1) शोध-पत्र **1500-1700 शब्दों से अधिक नहीं** होना चाहिए।

(2) **हिन्दी एवं मराठी माध्यम के शोधपत्रों को कृतिदेव 10** (Kruti Dev 010) में टाईप करवाकर 'पेजमेकर 6.5' में भेजें।

(3) **पंजाबी माध्यम के शोधपत्रों को अनमोल लिपि** (AnmolLipi) या **अमृत बोली** (Amritboli) या **जॉय** (Joy) में टाईप करवाकर 'पेजमेकर 6.5' में भेजें।

(4) अंग्रेजी माध्यम के शोधपत्र टाईम्स न्यू रोमन (Times New Roman), एरियल फोंट (Arial) में टाईप करवाकर 'पेजमेकर 6.5' या 'माइक्रोसाफ्ट वर्ड' में भेजे जा सकते हैं।

(4) शोधपत्र की विधि - (1) शीर्षक (2) एबस्ट्रेक्ट (3) की-वर्ड्स (5) प्रस्तावना/प्रवेश (5) उद्देश्य (6) शोध परिकल्पना (7) शोध प्रविधि एवं क्षेत्र (8) सांख्यिकीय तकनीक (9) विवेचन या विश्लेषण (10) सुझाव (11) निष्कर्ष एवं (12) संदर्भ ग्रंथ सूची।

(6) संदर्भ ग्रंथ सूची इस प्रकार दें -

For Books :

(1) Name of Writer, "Name of Book", Publication, Place of Publication, Year of Publication, Page Number/numbers.

For Journals :

(2) Name of Writer, "Title of Article", Name of Journal, Volume ....., Issue ....., Page Numbers.

Web references :

http://utc.iath.virginia.edu/interpret/exhibits/hill/hill.html

(7) **गुजराती माध्यम** के शोधपत्र **हरेकृष्णा (Harekrishna), टेराफोंट वरुण (Terafont Varun), टेराफोंट आकाश (Terafont Aaksah)** में टाईप करवाकर 'पेजमेकर 6.5' में भेजे जा सकते हैं।

(8) शोधपत्र की साफ्टकॉपी रिसर्च लिंक के ई-मेल आईडी researchlink@yahoo.co.in पर भेजने के बाद हॉर्डकॉपी, शोधपत्र के मौलिक होने के घोषणा पत्र के साथ हस्ताक्षर कर 'रिसर्च लिंक' के कार्यालय को प्रेषित करें।

❁❁